

-: રૂપરેખા :-

12.0 ઉદ્દેશો

12.1 પ્રસ્તાવના

12.2 કુગાવાનો અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ

12.3 કુગાવાનાં લક્ષણો

12.4 કુગાવાની અસરો

12.4.1 કુગાવાની આર્થિક વિકાસ ઉપર થતી અસરો

12.4.1.1 કુગાવાની સારી અસરો

12.4.1.2 કુગાવાની માઠી અસરો

12.4.2 કુગાવાની સમાજના વિવિધ વર્ગો ઉપર થતી અસરો

12.4.2.1 કુગાવાની સારી અસરોનો લાભ મેળવતો વર્ગ

12.4.2.2 કુગાવાની માઠી અસરો ભોગવતો વર્ગ

12.4.2.3 અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન

12.4.2.4 આવકની વહેંચણી ઉપર અસર

12.4.2.5 રાજકીય વ્યવસ્થા ઉપર અસર

12.5 સારાંશ

12.6 ચાવીરૂપ શબ્દો

12.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

- સંદર્ભ પુસ્તકો
- તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

12.0 ઉદ્દેશો :

મિત્રો, આ એકમના અભ્યાસ પછી તમે નીચેની બાબતો અંગે સમજણ મેળવી શકશો.

- કુગાવો શું છે ?
- કુગાવા અંગે વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી રજૂ થયેલ વ્યાખ્યાઓ
- નાણાંકીય કુગાવો અને ભાવ કુગાવો શું છે ?
- કુગાવાનાં લક્ષણો
- કુગાવાની અર્થતંત્ર ઉપર થતી સારી-માઠી અસરો

12.1 પ્રસ્તાવના :

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે નાણાંની ખરીદશક્તિ હંમેશાં સ્થિર રહેતી નથી. સમય અને સંજોગો અનુસાર તેમાં પરિવર્તનો આવ્યા જ કરે છે અને તેની અસર અર્થતંત્ર ઉપર થાય છે. આમ, નાણાંની ખરીદશક્તિમાં આવતા ફેરફારોની અર્થતંત્ર ઉપર બે પ્રકારની અસરો જોવા મળે છે. (1) કુગાવો અને (2) મંદી. સામાન્ય રીતે નાણાંની ખરીદશક્તિમાં

ઘટાડો થતાં જે પરિસ્થિતિનું સર્જન થાય છે તેને આપણે ‘કુગાવા’ તરીકે ઓળખીએ છીએ અને આનાથી વિપરીત જ્યારે નાણાંની ખરીદશક્તિમાં સતત વધારો થતો જોવા મળે છે ત્યારે તે પરિસ્થિતિને આપણે ‘મંદી’ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

વીસમી સદી પૂર્વે કુગાવાને કોઈપણ દેશના અર્થકારણ માટે ગંભીર સમસ્યારૂપ માનવામાં આવતો ન હતો. તે સમયે કુગાવાનો જન્મ ‘આકસ્મિક ઘટના’ સ્વરૂપે થતો અને થોડા સમયના અંતે આપોઆપ તે અસ્ત થઈ જતો હતો. પરંતુ 1929ની મહામંદીને બાદ કરતાં વીસમી સદીમાં કુગાવાએ સમગ્ર વિશ્વમાં પોતાનો પગપેસારો કર્યો છે. સામાન્ય રીતે બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશ્વના લગભગ બધા જ દેશોમાં ભાવસપાટીમાં સતત વધારો થતો જોવા મળ્યો છે. તેથી વિશ્વની અન્ય સમસ્યાઓ પૈકી કુગાવાને એક અતિ ગંભીર પ્રકારની સમસ્યા તરીકે ગણવામાં આવે છે, કારણકે તેના પરિણામે સમગ્ર અર્થકારણનાં વિવિધ અંગો ઉપર તેની વિપરીત અસરો સર્જાય છે.

12.2 કુગાવાનો અર્થ અને વ્યાખ્યાઓ :

તો ચાલો હવે આપણે કુગાવા વિશેની કેટલીક સમજણ મેળવીએ. સામાન્યરીતે જ્યારે વસ્તુઓના ભાવોમાં ઝડપી અને વધુ વધારો થવા લાગે ત્યારે તેને કુગાવા તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ કુગાવાનું આ પ્રકારનું અર્થઘટન અવૈજ્ઞાનિક માનવામાં આવે છે. કારણકે ઘણીવાર વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થયો હોવા છતાં અર્થકારણમાં કુગાવો જોવા મળતો નથી, એવી ઘટનાઓ પણ બની છે. આથી અર્થશાસ્ત્રમાં કુગાવાના ખ્યાલને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા છે. કુગાવાના ઉદ્ભવ માટે અનેક પરિબળો જવાબદાર હોવાથી તે એક વિકટ પ્રક્રિયા બની જાય છે. તેથી તેની સર્વમાન્ય વ્યાખ્યા કરવાનું કાર્ય અશક્ય છે. તેમ છતાં વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓએ કુગાવાના ખ્યાલને સ્પષ્ટ કરવા માટે વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓને ધ્યાનમાં લઈને તેની વ્યાખ્યા આપવાના પ્રયાસો કર્યા છે.

કાઉથર, ગાર્ડનર એકલે, એચ.જી. જહોનસન વગેરે. અર્થશાસ્ત્રીઓએ કુગાવાને વધતાં ભાવો તરીકેની ઘટના ગણીને તેની વ્યાખ્યા નીચે મુજબ આપી છે.

કાઉથર :

“કુગાવો એવી પરિસ્થિતિ છે કે જેમાં નાણાંનું મૂલ્ય ઘટતું જાય છે. એટલે કે, ભાવો વધતાં જાય છે.”

ગાર્ડનર એકલે :

“કુગાવો એટલે સામાન્ય ભાવસપાટી અથવા સરેરાશ ભાવોમાં થઈ રહેલો સતત અને નોંધપાત્ર વધારો.”

એચ. જી. જહોનસન :

“ભાવમાં ગણનાપાત્ર વધારો એટલે કુગાવો.”

બ્રુમેન :

“કુગાવો એટલે સામાન્ય ભાવસપાટીમાં થઈ રહેલો સતત વધારો.”

શાપીરો :

“ભાવોની સામાન્ય સપાટીમાં થઈ રહેલો સતત અને નોંધપાત્ર વધારો એટલે કુગાવો.”

ભાવ-વધારાના આધારે આપવામાં આવેલી કુગાવાની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓની કેટલીક મર્યાદાઓ રહેલી છે જે નીચે મુજબ છે.

- ભાવોમાં થયેલો પ્રત્યેક વધારો કુગાવાજન્ય હોતો નથી. દા.ત. મંદીના સમયમાં ભાવોમાં થતો વધારો
- આ વ્યાખ્યાઓ કુગાવાનાં કારણોના બદલે કુગાવાના ચિહ્નો પર વિશેષ ભાર મૂકે છે.
કેમરર, પ્રો. મિલ્ટન ફ્રિડમેન, કોલબોર્ન, હોટ્ટે, પિગુ વગેરે અર્થશાસ્ત્રીઓ કુગાવાને નાણાંકીય ઘટના તરીકે વર્ણવે છે અને તેના આધારે તેની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ કરે છે, જે નીચે મુજબ છે.

કોલબોર્ન :

“કુગાવો એ એક એવી પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે કે જ્યાં ખૂબ વધારે પડતુ નાણું થોડીક જ ચીજવસ્તુઓને પકડવા માટે પાછળ પડે છે.”

કેમરર :

“કાયદેસરના નાણાં અને બેન્ક નાણાંનું પ્રમાણ જ્યારે તેની માંગ કરતાં એટલી બધી હદે વધી જાય કે તેના પરિણામ સ્વરૂપે ભાવસપાટીમાં વધારો થાય ત્યારે તેને કુગાવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.”

મિલ્ટન ફ્રિડમેન :

“કુગાવો એ દરેક સમયે દરેક સ્થળે એક નાણાંકીય ઘટના જ છે. જ્યારે કુલ ઉત્પાદન કરતાં નાણાંના પ્રમાણમાં ઝડપી વધારો થાય ત્યારે જ કુગાવો ઉદભવે છે.”

આર. જી. હોટ્ટે :

“કુગાવો એટલે ચલણનું વધુ પડતું પ્રમાણ”

પિગુ :

“આવક મેળવવાની પ્રવૃત્તિના પ્રમાણ કરતાં નાણાંકીય આવકમાં જ્યારે ઝડપથી વધારો થઈ રહ્યો હોય ત્યારે કુગાવો અસ્તિત્વમાં આવે છે.”

પ્રો. જે. એમ. કેઈન્સના મતે,

“બધા જ પ્રકારની કિંમતોનો વધારો એ કુગાવો નથી. પરંતુ પૂર્ણ રોજગારીની પરિસ્થિતિ પછી ભાવસપાટીમાં જે વધારો થાય છે તે કુગાવો છે.”

પ્રો. કેઈન્સની જેમ પ્રો. રોસ્ટોવ પણ પૂર્ણરોજગારીના ખ્યાલને ધ્યાનમાં રાખીને કુગાવા અંગે સ્પષ્ટતા કરે છે. તેથી કહી શકાય કે કેઈન્સનું દૃષ્ટિબિંદુ વધુ વાસ્તવદર્શી છે. પ્રો. કેઈન્સ જણાવે છે કે, જ્યાં સુધી અર્થતંત્ર પૂર્ણરોજગારીની કક્ષાએ પહોંચતું નથી ત્યાં સુધી ભાવોમાં જે વધારો થાય તે કુગાવો સર્જતો નથી, કારણકે આ પરિસ્થિતિમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરીને વસ્તુના ઉત્પાદનમાં વધારો કરી શકાય છે. તેથી આ સમયગાળામાં નાણાંના પુરવઠામાં થતાં વધારાના પરિણામે ભાવોમાં ધીમો વધારો થાય છે પરંતુ, કુગાવાનું સર્જન થતું નથી. પરંતુ જ્યારે અર્થતંત્ર પૂર્ણરોજગારીની કક્ષાએ પહોંચી જાય છે ત્યારે નાણાંના પુરવઠામાં થતો વધારો એ ભાવોમાં વધારો સર્જે છે અને ત્યારે ઉત્પાદનના સાધનોનો કાર્યક્ષમ રીતે ઉપયોગ થતો હોવાથી વસ્તુઓના કુલ ઉત્પાદનમાં વધારો કરી શકાતો નથી. પરિણામે આ પરિસ્થિતિમાં કુગાવો સર્જાય છે. આમ, કુગાવો એ પૂર્ણરોજગારીનું પરિણામ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્યારે નાણાંના પુરવઠામાં થતાં ફેરફારોના પરિણામસ્વરૂપે ચીજવસ્તુઓના પુરવઠાની મૂલ્યસાપેક્ષતા શૂન્ય થઈ જાય છે ત્યારે વાસ્તવમાં કુગાવો શરૂ થયેલો કહેવામાં આવે છે.

પ્રો. કેઈન્સ અને પ્રો. રોસ્ટોવના મતે એક વખત અર્થતંત્રમાં પૂર્ણરોજગારીની પરિસ્થિતિ આવે ત્યારબાદ ભાવોમાં જે વધારો થાય છે તે જ વાસ્તવમાં કુગાવો સર્જે છે. તેની પહેલાનો ભાવવધારો નહીં.

પ્રો. લર્નરના મતે “જ્યારે કુલ પુરવઠા કરતાં કુલ માંગ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે કુગાવો થાય છે.”

પ્રો. હેન્સન જણાવે છે કે, “વસ્તુઓનો પુરવઠો તેમની માંગના વિસ્તારની સાથે તાલ મિલાવવામાં સતત નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે કુગાવો સર્જાય છે અને તેનો ઉદ્ભવ બજારમાં પૂરતી ચીજવસ્તુઓનો પુરવઠો મૂકવાની મુશ્કેલી તેમજ ખરીદશક્તિના અતિસર્જનમાંથી થાય છે.”

કુગાવા અંગેની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓના આધારે આપણે કહી શકીએ છીએ કે, ભાવસપાટીમાં થતો વધારો એ નાણાંના પુરવઠામાં થયેલા વધારાનું પરિણામ છે. આમ, નાણાંના પુરવઠામાં થતો વધારો એ કારક પરિબળ છે અને ભાવોમાં થયેલ વધારો એ તેનું પરિણામ છે. તેથી કહી શકાય કે નાણાંના પુરવઠા અને ભાવસપાટી વચ્ચે કાર્ય-કારણનો સંબંધ છે. પરંતુ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ બાદ જર્મનીમાં ભાવવધારાના પરિણામે નાણાંના પુરવઠામાં વધારો જોવા મળ્યો હતો. જે નાણાંના પુરવઠા અને ભાવસપાટી વચ્ચેના આ કાર્ય-કારણ સંબંધથી વિપરીત હતો. આ બાબતની સમજણ પ્રો. પોલ આઈનઝીંગે નાણાકીય કુગાવા અને ભાવ-કુગાવા વચ્ચેના અંતરની સમજૂતી દ્વારા સુંદર રીતે આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમણે કુગાવાને બે તબક્કામાં વિભાજિત કર્યો છે. જેમાં પ્રથમ તબક્કો એ નાણાકીય કુગાવાનો છે કે જેમાં વેપાર ઉદ્યોગની જરૂરિયાત કરતાં નાણાંના પુરવઠામાં વધુ વધારો થવાથી ભાવસપાટી ઊંચી જાય છે. જ્યારે બીજો તબક્કો એ ભાવ-કુગાવો છે કે જ્યાં વધતી જતી ભાવસપાટીના પરિણામે નાણાંના પુરવઠામાં ઝડપી વધારો આવશ્યક બને છે. આ તબક્કામાં ભાવસપાટી એટલી બધી ઝડપીથી વધતી જાય છે કે નાણાંના પુરવઠામાં કરવામાં આવતો ઝડપી વધારો પણ તેની સાથે સુમેળ સાધી શકતો નથી. કુગાવાનો આ તબક્કો ઘોડાપૂર કુગાવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે દર્શાવે છે કે ભાવ-સપાટીમાં વધારો એ નાણાંના પુરવઠામાં થયેલા વધારાનું ન માત્ર પરિણામ છે પરંતુ તેનું કારણ પણ છે. આમ, પોલ આઈનઝીંગે રજૂ કરેલ કુગાવાની વ્યાખ્યા એ કુગાવાની ઘટનાની સંપૂર્ણ સમજૂતી આપે છે.

પોલ આઈનઝીંગના મતે, “કુગાવો એ અસમતુલાની એ અવસ્થાનો નિર્દેશ કરે છે કે જ્યાં ખરીદશક્તિમાં થયેલ વધારો એ ભાવ-સપાટીમાં થયેલા વધારાનું કારણ અથવા તેનું પરિણામ છે.” આમ, જ્યારે નાણાંના પુરવઠા અને વસ્તુઓના ઉત્પાદન વચ્ચે અસમતુલા સર્જાય છે ત્યારે ભાવ-સપાટીમાં જે વધારો થાય છે તેને કુગાવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કુગાવાના સમય દરમિયાન ભાવોમાં થતો વધારો અર્થતંત્રનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં એકસાથે જ થાય છે. જો આ ભાવવધારો અર્થતંત્રના અમુક ક્ષેત્રોમાં થાય અને અમુક ક્ષેત્રોમાં ન થાય તો તેને કુગાવો કહી શકાય નહીં. કારણકે આ પ્રકારનો ભાવ વધારો ટૂંકા સમય માટેનો જ હોય છે. જ્યારે કુગાવાના સમય દરમિયાન અર્થતંત્રના દરેક ક્ષેત્રમાં એકધારો અને સતત ભાવવધારો થતો રહે છે.

12.3 કુગાવાનાં લક્ષણો :

હવે આપણે કુગાવાની ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓ અને સમજૂતીના આધારે તેના કેટલાક લક્ષણો વિશે ચર્ચા કરીએ.

– કુગાવો એ એક પ્રકારની નાણાકીય ઘટના છે જે સામાન્યરીતે અર્થતંત્રમાં નાણાંના

- કુલ પરવઠાનું વિસ્તરણ થવાના પરિણામે સર્જાય છે.
- કુગાવો એ એક અવસ્થા નથી પરંતુ એક પ્રવૃત્તિ છે જે ભાવવધારાની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલ છે. આ ભાવવધારો સતત, એકધારો અને લાંબાગાળા સુધી થતો રહે છે.
  - અર્થતંત્રમાં એક વખત કુગાવાનું સર્જન થયા પછી સમયના પ્રવાહ સાથે તેની ગતિ વધતી જાય છે. શરૂઆતમાં ભાવોમાં ધીમી ગતિએ વધારો થાય છે અને ત્યારબાદ ભાવોમાં વધારો થવાની ગતિ ધીમી ન રહેતાં તીવ્ર, તીવ્રતર અને તીવ્રતમ બની જાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો હળવો ક્રમશઃ ચાલતા, દોડતા અને તીવ્ર કુગાવામાં રૂપાંતરિત થઈ જાય છે.
  - જ્યારે નાણાંના મૂલ્યમાં ઘટાડો થવાના પરિણામે ભાવોમાં અસાધારણ વધારો થાય ત્યારે કુગાવાનું સર્જન થાય છે.
  - જ્યારે ચીજવસ્તુઓના કુલ પુરવઠા કરતાં તેની માંગમાં વધારે પ્રમાણમાં વધારો થાય ત્યારે કુગાવાનું સર્જન થાય છે.
  - પૂર્ણરોજગારીની પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જ અર્થતંત્રમાં પૂર્ણ કુગાવો સર્જાય છે.
  - અર્થતંત્રમાં વાસ્તવિક આવકના વધારા કરતાં નાણાંકીય આવકનો વધારો જ્યારે ઝડપી બને ત્યારે કુગાવો સર્જાય છે.
  - કુગાવો એ માંગ-પ્રેરિત અથવા ખર્ચ-પ્રેરિત અથવા બંને હોઈ શકે છે.

આમ, કુગાવાના સર્જન માટે કોઈ એક જ પરિબળ કામ કરતું હોતું નથી પરંતુ અનેક પરિબળો કામ કરતાં હોઈ તેનાં લક્ષણોમાં વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે.

12.4 કુગાવાની અસરો :

કુગાવો શું છે, તેનાં લક્ષણો વગેરે અંગે આપણે સમજણ મેળવી. હવે આપણે કુગાવાની અસરો અંગે વિસ્તૃત જાણકારી મેળવીએ. આગળ આપણે જોયું કે કુગાવો શરૂઆતમાં જ્યારે ધીમીગતિએ આગળ વધતો હોય ત્યારે સમયના ટૂંકાગાળામાં ઉત્પાદનના પ્રમાણ અને રોજગારીની તકોમાં વધારો થાય છે. આથી, આ તબક્કામાં સમગ્ર અર્થતંત્ર પર તેની સારી અસરો જોવા મળે છે. પરંતુ લાંબાગાળે આજ કુગાવો કોઈપણ દેશના અર્થતંત્ર માટે હિતાવહ માનવામાં આવતો નથી. કુગાવાની સારી અસરો કરતાં ખરાબ અસરોનું પ્રમાણ વધુ હોવાથી તેને આવકાર્ય ગણવામાં આવતો નથી. કુગાવાની માઠી અસરોને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રો. સી. એન. વકીલ તેની તુલના લુંટારા સાથે કરતાં જણાવે છે કે, “કુગાવો એક લુંટારા સમાન છે, જે બીજાની વસ્તુઓ છીનવી લે છે. કુગાવો તો લુંટારા કરતાં પણ વધુ ખતરનાક છે, કારણ કે તેને લુંટારાની માફક જોઈ શકાતો નથી. કોઈ એક સમયે લુંટારાને કાયદાના ભંગ બદલ અદાલતમાં ઘસડી શકાય છે, જ્યારે કુગાવાને લુંટ કરવાનો કાયદેસરનો અધિકાર છે.” આમ, કુગાવો સમગ્ર રીતે જોતાં એક આપત્તિ સમાન છે. તો ચાલો, હવે આપણે તેની કેટલીક સારી-નરસી અસરો અંગેની સમજણ નીચેની બાબતોના સંદર્ભમાં મેળવીએ.

12.4.1 કુગાવાની આર્થિક વિકાસ ઉપર થતી અસરો :

કુગાવાની આર્થિક વિકાસ ઉપર થતી અસરોને લઈને અર્થશાસ્ત્રીઓમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેઈન્સ જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ કુગાવાને આર્થિક વિકાસ માટે પ્રોત્સાહકરૂપ માને છે તો પ્રો. મિલ્ટન ફ્રીડમેન જેવા અર્થશાસ્ત્રીઓ તેણે બાધકરૂપ માને છે.

12.4.1.1 કુગાવાની સારી અસરો :

કુગાવાની આર્થિક વિકાસ ઉપર તથી કેટલીક સારી અસરો નીચે મુજબ છે :

12.4.1.1.1 મૂડીરાકણને ઉત્તેજન :

કુગાવાના કારણે અર્થતંત્રમાં આશાસ્પદ વાતાવરણનું સર્જન થાય છે. ઉત્પાદકો, નિયોજકો તથા વેપારીવર્ગ નવું સાહસ કરવા માટે પ્રેરિત થાય છે. આ સમયે ઉત્પાદન ખર્ચમાં થતો વધારો ભાવવધારા કરતાં નીચો હોવાથી નફાનું પ્રમાણ વિશેષ રહે છે. જેનો લાભ મેળવવા ઉત્પાદકો વધુને વધુ મૂડીરોકાણ કરવા પ્રેરિત થાય છે. જેથી અર્થતંત્રના ઉત્પાદનમાં વધારો જોવા મળે છે.

12.4.1.1.2 બચતોમાં વધારો :

કુગાવાના સમય દરમિયાન આવકની પુનઃવહેંચણી ઉત્પાદકો, નિયોજકો તેમજ ધનિક લોકોની તરફેણમાં થાય છે. આ લોકોની સીમાંત બચતવૃત્તિ સમાજના અન્ય તમામ લોકોની બચતવૃત્તિ કરતાં ઊંચી હોવાથી સમાજની કુલ બચતોમાં વધારો થાય છે. જેનો ઉપયોગ મૂડીરોકાણ માટે થતા આર્થિક વિકાસને વેગ મળે છે.

12.4.1.1.3 આર્થિક વિકાસ ઝડપી બને છે :

કુગાવાની નીતિ દ્વારા અલ્પવિકસિત અર્થતંત્રમાં આવશ્યકતા મુજબ નાણાંકીય સાધનો મેળવી તેમનો ઉપયોગ ઉત્પાદકીય કાર્યો માટે કરીને આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયાને વેગ આપી શકાય છે.

12.4.1.1.4 વિદેશી મૂડીરોકણને પ્રોત્સાહન :

કુગાવાની પરિસ્થિતિમાં ઉત્પાદકો તેમજ વેપારીઓ માટે વધુ નફો મેળવવાની શક્યતાઓ વધે છે. આ નફાથી આકર્ષાયને વિદેશી મૂડીરોકાણકારો પણ કુગાવાવાળા દેશમાં મૂડીરોકાણ કરવા માટે પ્રેરાય છે. પરિણામે દેશમાં વિદેશી મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહક વાતાવરણ મળી રહે છે.

12.4.1.1.5 ઉત્પાદન, આવક અને રોજગારીમાં વધારો :

કુગાવાના સમય દરમિયાન ઉત્પાદકો, નિયોજકો તથા વેપારી વર્ગ ભાવવધારાના પરિણામે મળતા નફાનો લાભ લેવા માટે મૂડીરોકાણનું પ્રમાણ વધારે છે. જેથી અર્થતંત્રમાં ઉત્પાદન, આવક અને રોજગારીમાં વધારો જોવા મળે છે.

12.4.1.2 કુગાવાની માઠી અસરો :

કુગાવાના પરિણામે લાંબાગાળે આર્થિક વિકાસ ઉપર કેટલીક માઠી અસરો પણ થાય છે જે નીચે મુજબ છે.

12.4.1.2.1 બચત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિમાં ઘટાડો :

કુગાવાના સમયમાં નાણાંનું મૂલ્ય ઘટતું જાય છે. જેથી લોકોની બચત કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ પર વિપરીત અસર થાય છે. લોકો નાણાંના સ્વરૂપમાં બચત કરવાના બદલે વસ્તુના સ્વરૂપમાં સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિ ધરાવે છે. તેથી દેશના આર્થિક વિકાસ માટે આવશ્યક એવા નાણાંનો પ્રવાહ અવરોધાય છે. જેની દેશના આર્થિક વિકાસ ઉપર અસર થાય છે.

12.4.1.2.2 ઉત્પાદકીય મૂડીરોકાણ અવરોધાય :

કુગાવાના સમયમાં લોકોને લાંબાગાળે પુષ્કળ નફો કમાવવાની તકો મળે છે. તેથી લોકો ઉત્પાદકીય મૂડીરોકાણના બદલે બિન-ઉત્પાદકીય મૂડીરોકાણ કરવાનું વધુ પસંદ કરે છે. આમ, કુગાવાના સમય દરમિયાન ઉત્પાદકીય મૂડીરોકાણ અવરોધાય છે.

12.4.1.2.3 કાળાબજારને પ્રોત્સાહન :

કુગાવાના સમયમાં ચીજ-વસ્તુઓની સંગ્રહવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ તેમની કૃત્રિમ તંગી ઊભી કરવામાં આવે છે. જેથી કાળાબજારની વૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે છે.

12.4.1.2.4 લેણદેણની તુલા પર વિપરીત અસર :

કુગાવાના લીધે દેશમાં ચીજવસ્તુઓના ભાવ વધતા જાય છે. જેથી દેશની નિકાસ વસ્તુઓના ભાવમાં વધારો થતા દેશની નિકાસોનું પ્રમાણ ઘટવા લાગે છે. બીજી બાજુ આયાતી વસ્તુઓના ભાવ પ્રમાણમાં નીચા હોવાથી દેશમાં ચીજવસ્તુઓની આયાતોમાં વધારો થાય છે. આમ દેશની નિકાસોમાં ઘટાડો અને આયાતોમાં વધારો થતો હોવાથી દેશની લેણદેણની તુલામાં મૂળભૂત અસંતુલન સર્જાય છે. જે આર્થિક વિકાસ માટે બાધકરૂપ બને છે.

12.4.2 કુગાવાની સમાજના વિવિધ વર્ગો ઉપર થતી અસરો :

કુગાવાના પરિણામે સમાજના વિવિધ વર્ગો ઉપર થતી અસરોમાં તફાવત જોવા મળે છે. પ્રો. કુરીહારાના મતે “સામાન્ય રીતે કુગાવાની ઓછી અને સ્થિર આવકવાળા વર્ગો ઉપર, ઊંચી અને પરિવર્તનશીલ આવકવાળા વર્ગ કરતાં વધુ ખરાબ અસર પડે છે.” આમ, સમાજના વિવિધ વર્ગો ઉપર પડતી કુગાવાની અસરોને બે વિભાગમાં વિભાજીત કરવામાં આવે છે.

12.4.2.1 કુગાવાની સારી અસરોનો લાભ મેળવતો વર્ગ :

કુગાવાથી સમાજના નીચેના વર્ગના લોકોને લાભ થાય છે.

12.4.2.1.1 ઉત્પાદકો અને વેપારી વર્ગ :

ઉત્પાદકો ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરવા માટે અગાઉથી જ કાચામાલની ખરીદી કરતાં હોય છે. જેથી કુગાવાની પરિસ્થિતિમાં તેમની પાસે નીચા ભાવે ખરીદેલા માલ પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રાપ્ય હોય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ, શ્રમિકોના વેતનમાં પણ ધીમે ધીમે વધારો થતો હોવાથી તાત્કાલિક ધોરણે ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન ખર્ચ ઊંચું જતું નથી. બીજી તરફ કુગાવાના કારણે ચીજવસ્તુઓના ભાવોમાં વધારો થવાથી ઉત્પાદકો અને વેપારીઓને સારો એવો નફો મળે છે.

12.4.2.1.2 દેવાદાર વર્ગ :

કુગાવાના પરિણામે નાણાંના મૂલ્યમાં ઘટાડો થતો હોવાથી દેવાદાર વર્ગને ફાયદો થાય છે. દેવાદાર વર્ગ ઉપર દેવું ચૂકવતી વખતે નાણાંનો વાસ્તવિક બોજો ઓછો પડે છે. તેથી આ વર્ગ એકંદરે લાભની સ્થિતિમાં હોય છે.

12.4.2.1.3 સ્થાવર મિલકત ધરાવતો વર્ગ :

કુગાવાના સમયમાં જમીન, સોનું, ચાંદી, મકાન, દુકાન વગેરે સ્થાવર મિલકતના નાણાંકીય મૂલ્યમાં વધારો થયેલો જોવા મળે છે. તેથી સ્થાવર મિલકત ધરાવતા વર્ગને કુગાવાના પરિણામે સારો એવો ફાયદો થાય છે.

12.4.2.1.4 શેરબજારમાં રોકાણ કરનાર વર્ગ :

કુગાવાની પરિસ્થિતિમાં શેરોના ભાવમાં વધારો થતો જાય છે. પરિણામે શેરબજારમાં રોકાણ કરનાર વર્ગને મહત્તમ ફાયદો થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં શેરધારણ કરનાર વર્ગને મળતા ડિવિડન્ડમાં વધારો થાય છે.

12.4.2.2 કુગાવાની માઠી અસરો ભોગવતો વર્ગ :

12.4.2.2.1 બાંધી આવક મેળવતો વર્ગ :

કુગાવાના પરિણામે બાંધી આવક મેળવતા વર્ગની હાલત કફોડી બને છે. જે લોકોની આવક ફિક્સ હોય અથવા કરાર આધારિત હોય તેવા લોકોને ચીજવસ્તુના ભાવમાં વધારો થયો હોવા છતાં તેમની આવકમાં કોઈ ફેરફાર થયેલ ન હોવાથી અગાઉ જેટલી જ ચીજવસ્તુઓ મેળવવા માટે વધુ નાણા ચૂકવવા પડે છે. તેથી આવો વર્ગ આર્થિક સંકળામણનો ભોગ બને છે.

12.4.2.2.2 મધ્યમ આવક મેળવતો વર્ગ :

મધ્યમ આવક મેળવતા વર્ગ ઉપર કુગાવાની ગંભીર અસર જોવા મળે છે. આ વર્ગે ધીરે-ધીરે ભેગી કરેલી તમામ બચતો કુગાવાના સમયમાં વપરાઈ જાય છે. આકસ્મિક ખર્ચને પહોંચી વળવા, બાળકોના ઉછેર તથા અભ્યાસ વગેરે માટે ભેગી કરેલી બચતો ખર્ચાઈ જતાં મધ્યમ વર્ગના લોકો નિરાશ થઈ જાય છે.

12.4.2.2.3 કૃષિ આવક મેળવતો વર્ગ :

કૃષિક્ષેત્રમાંથી આવક મેળવતા વર્ગને કુગાવાના કારણે ટૂંકાગાળામાં લાભ પ્રાપ્ત થાય છે. જમીન તેમજ ખેતપેદાશોના ભાવોમાં થતા વધારાના કારણે તેમની નાણાંકીય આવકમાં વધારો થાય છે. પરંતુ લાંબાગાળે બધી જ ચીજવસ્તુઓના ભાવોમાં વધારો થતા કૃષિ આધારિત આવક મેળવતા વર્ગની વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો થતા આ વર્ગને નુકસાન થાય છે.

12.4.2.2.4 લેણદાર વર્ગ :

કુગાવાના સમય પહેલા લેણદાર વર્ગે જે ધિરાણ કરેલું હોય તે ધિરાણ કુગાવાના સમયમાં જો પરત મેળવે તો તેનું નાણાંકીય મૂલ્ય અગાઉ કરતાં ઘટી ગયેલું હોવાથી લેણદાર વર્ગને આર્થિક રીતે નુકસાન સહન કરવું પડે છે.

12.4.2.2.5 શ્રમિક વર્ગ :

કુગાવાના સમય દરમિયાન શ્રમિકોની વાસ્તવિક આવકમાં ઘટાડો થયેલો જોવા મળે છે. પરિણામે આ વર્ગ પોતાની બધી જરૂરિયાતો સંતોષી શકતી નથી અને આર્થિક સંકળામણનો અનુભવ કરે છે. પરિણામે શ્રમિકો વેતન વધારાની માંગણી કરે છે ત્યારે જો વેતનમાં વધારો થાય તો પણ આ વેતન વધારાનો દર કુગાવાની સાથે તાલ મેળવી શકતો ન હોવાથી શ્રમિકોને ઘણી બધી તકલીફોનો સામનો કરવો પડે છે.

12.4.3 અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓને પ્રોત્સાહન :

કુગાવાના કારણે સમાજમાં અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓનો વ્યાપ વધવા લાગે છે. વેપારીઓ, ઉત્પાદકો, સટોડીયાઓ વગેરે ચીજવસ્તુઓની કૃત્રિમ રીતે અછત ઊભી કરી તેના કાળાબજાર, ભેળસેળ વગેરે અનૈતિક પ્રવૃત્તિઓ આચરી ધૂમ નફો મેળવે છે. કુગાવાના કારણે સંઘ્રહખોરી અને સઢાકીય પ્રવૃત્તિઓનું વિસ્તરણ થવા પામે છે. ભષ્ટાચાર, ચોરી, લૂંટફાટ વગેરે પ્રવૃત્તિઓના પરિણામે સમાજનું નૈતિક રીતે અધઃપતન થવા લાગે છે.

12.4.4 આવકની વહેંચણી ઉપર અસર :

કુગાવાના કારણે આર્થિક અસમાનતામાં વધારો થવા લાગે છે. ધનિકો વધુને વધુ નફો મેળવીને ધનવાન બનતા જાય છે તો સામા પક્ષે મધ્યમ અને નીચી આવક મેળવતા વર્ગની હાલત કફોડી બને છે. આથી જ ડૉ.મલ્હોત્રા માને છે કે, “કુગાવાના કારણે ખૂબ જ ભેદભાવ તેમજ અસમાનતાવાળા વાતાવરણનું સર્જન થાય છે. તેના પરિણામે ગરીબોની

સ્થિતિ અત્યંત દયનીય બનતી જાય છે અને ધનિકો પોતાની મનમાની કરે છે.” કુગાવાના કારણે ચીજવસ્તુઓના ભાવોમાં વધારો થવાની સાથેજ ઉત્પાદનના સાધનોના ભાવોમાં વધારો થતો હોતો નથી. આથી કુગાવાના પરિણામે ભાવવધારાની જે આવકો મળે છે તે ઉત્પાદકો અને વેપારીઓની આવકોમાં અનેકગણો વધારો કરી દે છે. આમ, કુગાવામાં મુઠ્ઠીભર ધનિકો ગ્રાહકોના ભોગે અઢળક સંપત્તિ એકઠી કરતાં હોય છે અને આવકની અસમાનતામાં વધારો થતો જાય છે. પરિણામે ધનિકો અને ગરીબો વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે.

12.4.5 રાજકીય વ્યવસ્થા ઉપર અસર :

કુગાવાને નિયંત્રિત કરવાના હેતુથી સરકાર પ્રજા ઉપર વધુ કરવેરા નાંખી તેમની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો કરે છે. જેનો ઊંચી આવક મેળવતો વર્ગ વિરોધ કરે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ કુગાવાના સમયમાં શ્રમિકવર્ગ વેતનવધારો મેળવવા માટે તેમજ સામાન્ય પ્રજા ભાવવધારા સામે વિરોધ કરવા હડતાળ, સરઘસ, દેખાવો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ આચરી સરકારનો વિરોધ કરે છે. જેના પરિણામે રાજકીય અશાંતિ અને અસ્થિરતા સર્જાય છે. એકંદરે, કુગાવો સરકાર માટે માથાના દુઃખાવો જેવો બની જાય છે.

કુગાવાની ઉપર વર્ણવેલ અસરોના અભ્યાસ પરથી એવું કહી શકાય કે કુગાવો પોતાની સારી માઠી એમ બંને પ્રકારની અસરો પેદા કરે છે. એટલે કે, કેટલાક અંશે કુગાવો આવશ્યક બને છે તો કેટલાક અંશે તેની વિપરીત અસરો પણ સમાજે સહન કરવી પડે છે.

12.5 સારાંશ :

વિદ્યાર્થી મિત્રો, પ્રસ્તુત એકમમાં આપણે જોયું કે, નાણાંની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થતા કુગાવાનું સર્જન થાય છે. સામાન્ય રીતે જ્યારે ચીજ વસ્તુઓના ભાવોમાં ઝડપી અને વધુ વધારો થવા લાગે છે ત્યારે તેને આપણે કુગાવા તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ ઘણી વખત ચીજવસ્તુઓના ભાવોમાં વધારો થયો હોવા છતાં તે કુગાવો હોતો નથી. કુગાવાના ઉદ્ભવ માટે અનેક પરિબળો જવાબદાર હોય છે. કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓએ કુગાવાને ભાવવધારાની ઘટના માની છે તો અન્ય કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ તેને નાણાંકીય ઘટના તરીકે ઓળખાવે છે. આ બંને પ્રકારની માન્યતાનુસાર કુગાવાની વિવિધ વ્યાખ્યાઓ અંગે આપણે અહીં સમજણ મેળવી. તદુપરાંત, જુદા જુદા અર્થશાસ્ત્રીઓએ રજૂ કરેલ કુગાવાની વિવિધ વ્યાખ્યાઓના આધારે તેના લક્ષણોની વિગતે સમજૂતી પણ આપણે મેળવી. કુગાવાની અર્થતંત્ર ઉપર થતી વિવિધ અસરો અંગે વિગતે સમજણ મેળવી. કુગાવાની આર્થિક વિકાસ ઉપર થતી સારી-માઠી અસરો, સમાજના વિવિધ વર્ગો ઉપર થતી અસરો, આવકની વહેંચણીની અસરો, રાજકીય વ્યવસ્થા વગેરે ઉપર થતી અસરો વિશે વિગતે માહિતી મેળવી.

12.6 ચાવીરૂપ શબ્દો :

1. કુગાવો : નાણાંની ખરીદશક્તિમાં ઘટાડો થતાં જે પરિસ્થિતિનું સર્જન થાય છે તેને કુગાવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
2. મંદી: નાણાંની ખરીદશક્તિમાં સતત વધારો થતાં જે પરિસ્થિતિનું સર્જન થાય છે તેને મંદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
3. નાણાંનો પુરવઠો : કોઈ ચોક્કસ સમયે અર્થતંત્રમાં ઉપલબ્ધ કુલ નાણાંના પ્રમાણને નાણાંના પુરવઠા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
4. નાણાંકીય કુગાવો : જ્યારે વેપાર ઉદ્યોગની જરૂરિયાત કરતાં નાણાંના પુરવઠામાં વધુ વધારો થવાથી ભાવસપાટીમાં વધારો થાય તેને નાણાંકીય કુગાવો કહેવામાં આવે છે.

5. ભાવ કુગાવો : જ્યારે વધતી જતી ભાવસપાટીના પરિણામે નાણાંના પુરવઠામાં ઝડપી વધારો આવશ્યક થાય તેને ભાવ કુગાવા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
6. ઘોડાપુર કુગાવો : જ્યારે નાણાંના પુરવઠામાં કરવામાં આવતો ઝડપી વધારો પણ વધતી જતી ભાવસપાટી સાથે કદમ મિલાવી શકતો નથી ત્યારે તેવી પરિસ્થિતિને ઘોડાપૂર કુગાવો કહેવામાં આવે છે.

12.7 તમારી પ્રગતિ ચકાસો :

(ક) વિસ્તૃત પ્રશ્નો :

1. કુગાવો એટલે શું ? કુગાવાની વિવિધ અર્થશાસ્ત્રીઓએ આપેલ વ્યાખ્યાઓ વર્ણવો.
2. કુગાવાની અર્થતંત્ર પરની વિવિધ અસરો જણાવો.

(ખ) ટૂંકનોંધ :

1. કુગાવાના લક્ષણો.
2. કુગાવાની સમાજના વિવિધ વર્ગો ઉપર થતી અસરો.
3. કુગાવાની આર્થિક વિકાસ ઉપર થતી અસરો.

(ગ) હેતુલક્ષી/ વૈકલ્પિક પ્રશ્નો:

1. નીચે પૈકી કયા અર્થશાસ્ત્રીએ નાણાંકીયે કુગાવા અને ભાવ-કુગાવા વચ્ચેનો તફાવત સમજાવ્યો છે.

(ક) પ્રો. કેઈન્સ

(ખ) પ્રો.ફીડમેન

(ગ) પ્રો. પોલ આઈનઝીંગ

(ઘ) પ્રો.કાઉથર

2. ‘જ્યાં સુધી અર્થકારણમાં પૂર્ણરોજગારી પેદા ન થઈ હોય ત્યાં સુધી ભાવોમાં જે વધારો થાય તે કુગાવો સર્જતો નથી.’- આ વિધાન કોનું છે ?

(ક) પ્રો. કેઈન્સ

(ખ) પ્રો. કાઉથર

(ગ) પ્રો. કેમરર

(ઘ) પ્રો. પિગુ

3. નીચે પૈકી કયું લક્ષણ કુગાવાનું છે ?

(ક) કુગાવો એક નાણાંકીય ઘટના છે.

(ખ) કુગાવો એ સ્વયંવિકસિત પ્રક્રિયા છે.

(ગ) કુગાવો એ ભાવવધારાની પ્રક્રિયા છે.

(ઘ) ઉપરના બધા જ.

4. નીચે પૈકી કુગાવાની કઈ અસર સારી નથી ?

(ક) મૂડીરોકાણમાં વધારો

(ખ) રોજગારીની તકોમાં વધારો

(ગ) લેણ-દેણની તુલામાં ખાધ

(ઘ) વિદેશી મૂડીરોકાણને પ્રોત્સાહન

5. કુગાવાના કારણે સમાજના કયા વર્ગને લાભ થાય છે ?

(ક) મધ્યમ વર્ગ

(ખ) ઉત્પાદક અને વેપારી વર્ગ

(ગ) લેણદાર વર્ગ

(ઘ) શ્રમિક વર્ગ

6. નીચે પૈકી સમાજના કયા વર્ગ ઉપર કુગાવાની માઠી અસર થતી નથી ?

(ક) બાંધી આવકવાળો વર્ગ

(ખ) દેવાદાર વર્ગ

- (ગ) મધ્યમ વર્ગ (ઘ) લેણદાર વર્ગ
7. કુગાવાની અસરો કોની ઉપર થાય છે. ?
 (ક) નૈતિક જીવન ઉપર (ખ) રાજકીય વ્યવસ્થા ઉપર
 (ગ) આવકની વહેંચણી ઉપર (ઘ) ઉપરના બધા જ
8. કુગાવાની ધનિકો અને ગરીબો વચ્ચેના અંતર ઉપર શી અસર થાય છે ?
 (ક) વધે છે (ખ) ઘટે છે
 (ગ) સ્થિર રહે છે (ઘ) એક પણ નહીં

● સંદર્ભ પુસ્તકો :

1. Parmar, B.D. et al. (2008): Samagralakshi Arthshastra, C Jamnadas ni company, Ahmedabad.
2. Joshi, R. C. et al. (2020): Samagralakshi Arthshastra, New Popular Prakashan, Surat
3. Sinh, R. N. (2013): Samashti Arthshastra, Nikhil Publishers and distributors, Agra.
4. Forbes, S et al. (2022): Inflatino: What It Is, Why It's Bad, and How to Fix It, Blackstone Publishing.

● તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો:

(ગ) હેતુલક્ષી / વૈકલ્પિક પ્રશ્નો:

1. (ગ)
2. (ક)
3. (ઘ)
4. (ગ)
5. (ખ)
6. (ખ)
7. (ઘ)
8. (ક)